

Den pro-sionistiske vendingen

Norske sosialdemokrater, Holocaust og sivilisasjonen, 1942–1947

The Pro-Zionist Turn

Norwegian Social Democrats, the Holocaust and Civilization, 1942–1947

Åsmund Borgen Gjerde

Forsker i vitenskapshistorie ved Universitetet i Bergen. Har permisjon fra oppdrag om å skrive norske studenters historie, finansiert av Norsk studentorganisasjon (NSO). Redaktør for *H-Socialisms*

Ph.d., 2019

asmund.gjerde@uib.no

Sammendrag

Det er allment akseptert i forskningen at støtte til Israel på den europeiske venstresiden i den tidlige etterkrigstiden var et resultat av bevisstheten om nazistenes folkemord mot jøder. Men hva betyr det? Denne artikkelen hevder at det, i motsetning til en fremstilling som har blitt autoritativ blant norske historikere, ikke var slik at norske sosialdemokraters pro-sionisme skyldtes at man på grunn av folkemordet konsekvent satte «hensynet til jødene» først. Kunnskap om folkemordet var utbredt blant sosialdemokrater allerede fra 1942. Artikkelen viser at dette ikke førte til noen prioritering av jødiske interesser, verken under okkupasjonen eller høsten 1945, og at denne kunnskapen heller ikke i denne perioden ga opphav til andre ideer som kan karakteriseres som forløpere for den senere pro-sionismen. Snarere forklarer artikkelen norske sosialdemokraters pro-sionistiske vending med referanse til ideer om sivilisasjonen, og dens skjørhet, som var utbredte i arbeiderbevegelsen. Sivilisasjonens skjørhet var etablert som tema langt tidligere, men frem til frigjøringen ble trusselen mot sivilisasjonen ansett for å komme utelukkende fra nazismen. Antisemitismens fortsettelse i det frigjorte Europa skapte imidlertid, fra tidlig i 1946, en oppfatning av at det etter nazismens fall eksisterte en indre trussel mot sivilisasjonen. Det var denne ideen som lå til grunn for den pro-sionistiske erklæringen fra *Arbeiderbladets* utenriksredaktør i januar 1947: For å sikre sivilisasjonens overlevelse hadde europeere en plikt til å støtte jødene i deres bestrebelsler for å overleve ved å danne en jødisk stat.

Nøkkelord

pro-sionisme, sosialdemokrati, arbeiderbevegelsen, antisemittisme, sionisme

Abstract

There is a general consensus that support for Israel from the European left in the early postwar period arose from awareness of the Nazi genocide of Jews. But what does that really mean? This article argues – contrary to a widely accepted account – that Norwegian social democratic support for Israel did not emerge as a result of their prioritizing ‘concern for the Jews’ due to awareness of the genocide. Knowledge of the genocide was widespread among social democrats from as early as 1942. The article shows that this did not lead to any prioritizing of ‘Jewish interests’, either during the occupation or in fall 1945, and nor did it give rise to any other ideas during this period that can be characterized as precursors to pro-Zionism. The article suggests that the pro-Zionist turn in Norwegian social democracy arose from ideas of civilization and a widespread sense of the fragility of civilization. The theme of civilizational fragility emerged much earlier than the pro-Zionist turn, but until the liberation in 1945, social democrats considered Nazism as the sole contemporary threat to civilization. However, the persistence of antisemitism in liberated Europe gave rise, from early 1946, to the notion that this constituted a threat to civilization from within. This was what motivated the first pro-Zionist declaration from the foreign affairs editor of *Arbeiderbladet* in January 1947: To secure the survival of civilization, Europeans were obliged to support Jews in their efforts to survive by establishing a Jewish state in Palestine.

Keywords

pro-Zionism, social democracy, labour movement, antisemitism, Zionism

Hvorfor var sosialdemokrater i den tidlige etterkrigstiden så positivt innstilt til Israel?¹ Etter som kritiske holdninger til Israel har blitt mer og mer dominerende på venstresiden etter seksdagerskrigen i 1967, har tidligere positive holdninger i stadig større grad fremstått som et mysterium. Forskningen på den europeiske venstresidens forhold til Israel har i svært stor grad vært politisert. Det vil si at søket etter forklaringer på endringer i ideer ofte har flytt over i vurderinger av hvorvidt de historiske aktørenes oppfatninger om Israel var korrekte eller rasjonelle.² Hva gjelder den tidlige etterkrigstidens positive innstilling til Israel, har det likevel eksistert stor grad av enighet om at den oppsto som et produkt av bevisstheten om nazistenes folkemord på jøder under annen verdenskrig. I fremstillinger med en pro-israelsk tendens presenteres den positive innstillingen som en slags oppvåkning: Holocaust fikk folk til å innse nødvendigheten av en jødisk stat.³ I mer pro-palestinske fremstillinger ble den overveldende betydningen av Holocaust et hinder mot å innse det problematiske i sionistiske krav om en jødisk stat i Palestina.⁴

Kanskje den mest detaljerte fremstillingen, og ikke bare i den norske konteksten, av sosialdemokratiske holdninger til Israel i den tidlige etterkrigstiden, er gitt av Hilde Henriksen Waage. Fremstillingen går over to monografier, hvorav den første tar for seg perioden fra okkupasjonens slutt og frem til Norges diplomatiske anerkjennelse av Israel i 1949, og den andre dekker perioden til og med Suez-krisen i 1956. Også for Waage er bevisstheten om nazistenes folkemord den sentrale forklaringsfaktor:

Jødeforfølgelsene og de grufulle meldingene om Hitlers konsentrasjonsleire preget den generasjon som inntok de politiske maktposisjonene i Europa etter annen verdenskrig. Minnene ble avgjørende da norske politikere skulle forholde seg til problemer vedrørende jødene, i Europa eller i Midtøsten. Hensynet til jødene var overordnet.⁵

Bevisstheten om folkemordet skapte altså en oppfatning av at hensynet til jødene var det viktigste når man skulle bedømme konflikten i Palestina. Et problem med denne tolkningen er at den tilsynelatende skulle tilsi at pro-sionistiske holdninger burde oppstå relativt fort etter at man fikk vite om nazistenes folkemord. Så skjedde ikke. Det tok mer enn halvannet år fra okkupasjonens slutt og frem til den første norske sosialdemokratiske støtteerklæringen til sionismen.

Waage har imidlertid en forklaring på dette: Riktignok skapte folkemordet en oppfatning av at «hensynet til jødene» var det primære hensynet å ta ved løsningen av «jødeproblemet». Likevel mente de fleste norske sosialdemokrater at den beste løsningen for jødene ikke var den sionistiske løsningen – en jødisk stat i Palestina – men enten assimilering i europeiske land eller kolonisering av et ubebodd område. Når sentrale personer i den norske arbeiderbevegelsen etter hvert kom til et pro-sionistisk standpunkt, var det derfor et resultat av at man ikke lenger mente assimilering og/eller kolonisering av et ubebodd område var prak-

1. Jeg vil spesielt takke de to anonyme fagfellene for Historisk tidsskrift for gode kommentarer som bidro til å spisse artikkelens argumentasjon og utvide dens dialog med tidligere forskning. Jeg vil også takke David Feldman, Jan Heiret, Christhard Hoffmann, Hilde-Gunn Slottemo, Fredrik Thue, medlemmer av UiBs forskergruppe for transnasjonal historie, samt deltakere ved konferansen *Zionism and anti-Semitism* ved Birkbeck College i mai 2017 for kommentarer til tidligere versjoner av denne artikkelen. Jeg vil dessuten takke Ingjerd Veiden Brakstad for hjelp til å navigere meg gjennom de illegale avisene som kilde.

2. Gjerde 2017.

3. Shindler 2011: 233–240; Wistrich 2012: 20–23; Herf 2016: 10–12, 88.

4. Kelemen 2012: 123–136. Se også om Waage under.

5. Waage 1996: 20.

tisk mulige løsninger. Dermed ble sionismen stående igjen som den løsning som best tjente jødiske interesser.⁶

Waages fremstilling og forklaringer har i stor grad blitt stående som autoritative på sitt felt i norsk historieforskning,⁷ og ingen av arbeidene om relaterte tematikker synes å ha utfordret Waage eksplisitt.⁸ Denne artikkelen tar tilblivelsen av den norske arbeiderbevegelsens pro-sionisme opp til ny vurdering. Problemstillingen som står i sentrum for artikkelen, er hva som kan forklare norske sosialdemokraters pro-sionistiske vending. Jeg diskuterer norske sosialdemokraters tolkning av sionismen, samt av nazistenes antisemittisme, fra de illegale avisene første gang skrev om nazistenes massedrap på jøder i 1942, frem til og med *Arbeiderbladet* i januar 1947 trykket den første eksplisitte støtteerklæringen til det sionistiske prosjektet med å skape en jødisk stat i Palestina. Jeg går kronologisk til verks. Samtidig innleder jeg med et fokus på å vurdere den tradisjonelle forklaringsmåten – at kunnskapen om Holocaust i seg selv utgjør forklaringen på den pro-sionistiske vendingen – før jeg gradvis går over til å fremsette en hypotese som dels utfordrer, dels utfyller denne tradisjonelle forklaringen.

Den illegale pressen og folkemordet

Hilde Henriksen Waages bøker bygger på et omfattende kildemateriale. Hennes analyse av det jeg kaller den pro-sionistiske vendingen innen sosialdemokratiet, bygger derimot nesten utelukkende på artikler publisert i *Arbeiderbladet* fra krigens slutt og frem til 1947. Disse publiserte artiklene utgjør også mitt viktigste kildemateriale. I likhet med Waage konsulterte jeg også Arbeiderpartiets arkiver, samt privatarkivene etter flere av partiets ledende personer i perioden, uten der å finne noe som kastet ytterligere lys over den pro-sionistiske vendingen i årene 1945 til 1947.

Det fantes imidlertid også ytterligere én mulighet til å utvide kildetilfanget, som Waage ikke benyttet seg av: å se lenger tilbake i tid. Tankegangen bak dette er at i den allment aksepterte forklaringen – som Waage har formulert den norske versjonen av – finnes det en sterk og direkte sammenheng mellom kunnskap om folkemordet mot jødene og støtte til den israelske staten. Dermed må det være relevant å undersøke i hvilken grad kunnskap om folkemordet var tilgjengelig for de aktuelle personene ikke bare etter frigjøringen, men også mens krigen pågikk. Derfor inkluderer denne artikkelens kildemateriale også tre illegale aviser som representerte de tre viktigste delene av Arbeiderpartiet under okkupasjonen.

Fra sommeren 1942 sirkulerte informasjon i Europa om massedrap på jøder i okkuperte områder. Ingjerd Veiden Brakstad har vist at mye av denne informasjonen også ble formidlet i de norske illegale avisene *London-nytt*, *Håndslag* og *Friheten*, og hun har vist at det nazistiske folkemordet mot jødene fikk mer omtale i de illegale avisene enn hva som gjerne har blitt antatt i ettertid.⁹ Denne delen av min artikkel bygger på to av avisene Brakstad undersøkte, samt en hun ikke undersøkte. *Håndslag* ble publisert fra Stockholm og distribuert illegalt i det okkuperte Norge. De viktigste bidragsyterne var Torolf Elster, som hadde vært med i *Mot Dag* og blitt med i Arbeiderpartiet i 1936; Willy Brandt, den senere vesttyske kansleren som på 1930-tallet var en radikal sosialist i norsk eksil; og den svenske forfatteren og sosialis-

6. Waage 1989: 39; Waage 1996: 20.

7. Njølstad 2008: 585; Johansen 2008: 74–75; Lahlum 2009: 478; Banik 2009: 128–133; Eriksen & Pharo 1997: 385–392.

8. Wendelbo 1980; Hagelund 1983; Tveit 1996; Rovde 2004; Tveit 2005; Strandå 2010.

9. Brakstad 2006: se spesielt 34–44. Se også Brakstad 2020.

ten Eyvind Johnson.¹⁰ *London-nytt* trykket transkripsjoner av de norske radiosendingene fra London og var trolig den mest leste av alle de illegale avisene. Dens innhold var både ment som og oppfattet som uttrykk for den Arbeiderparti-dominerte eksilregjeringen.¹¹ I motsetning til både *Håndslag* og *London-nytt* ble *Fri fagbevegelse* utelukkende laget i Norge.¹² Den ble grunnlagt i en hytte som tilhørte Einar Gerhardsen, og fungerte som et talerør for de av arbeiderbevegelsens ledere som ble værende i Norge igjennom krigen, eller frem til de ble arrestert eller rømte.¹³ Til sammen representerer disse tre illegale avisene dermed en svært stor del av den arbeiderbevegelsen som hadde blitt så fragmentert og spredt under okkupasjonen. Hva kan disse avisene fortelle oss om hvordan kunnskap om folkemordet påvirket sosialdemokraters ideer om sionisme og jøder?

I august 1942 rapporterte *Håndslag* om at 700 000 jøder hadde blitt myrdet i Polen hittil.¹⁴ I oktober skrev avisen at en million jøder totalt var blitt myrdet i de tysk-okkuperte landene.¹⁵ Måneden etter fulgte en artikkel om arrestasjonen av de norske jødene.¹⁶ I desember 1942 skrev *Håndslag* om deportasjonen av de norske jødene og kalte den for «den skendigste forbrytelsen som hittil har skjedd i Terbovens og Quislings Norge». Angående hva som ventet de deporterte, spådde avisen «i beste fall [...] en forferdelig skjebne i polske ghettoer», men fryktet noe enda verre: «Hensikten med deporteringen kan bare være å utrydde nordmennene av jødisk opprinnelse.»¹⁷ I januar 1943 fortalte en rapport fra Østfronten at tyskerne her «grep til det gamle midlet, jødeforfølgelser, mer brutalt enn noen gang».¹⁸ Og i oktober 1943 meldte *Håndslag* at «[d]en totale utryddelsen av en europeisk befolkningsgruppe på mangfoldige millioner [...] nærmer seg sin fullbyrdelse».¹⁹

London-nytt meldte først om arrestasjonene av norske jøder i desember 1942, deretter om deportasjonene i januar 1943. Angående disse jødernes videre skjebne spådde *London-nytt* «en sikker skjebne – trelldom, vannære [sic], utsultning og undergang [...]. Med dommedags-skrift står det nå skrevet i verdens historiebok at tyskernes eneste streben gikk ut på å utslette det jødiske folk, fortære det ved hjelp av kuler, skam og pinsler».²⁰ Tidligere hadde *London-nytt* skrevet om drapene på jøder i Polen og om de danske og norske okkupasjonsmyndighetenes antisemittiske tiltak.²¹ Med referanse til en talsmann for det amerikanske utenriksdepartementet skrev *London-nytt* i mai 1943 om «den systematiske utryddelse av jødene» og hevdet at «[t]yskerne har avsatt visse området til slaktehus for mennesker og visse menn til slaktere».²² Senere den måneden siterte den illegale avisen en svensk misjonær på

10. Ifølge Hans Luihns verk om den illegale pressens historie var Elster *Håndslags* redaktør. Ifølge en biografi om Elster var imidlertid Johnson den «offisielle» redaktøren, mens Brandt og Elster gjorde det meste av det faktiske arbeidet. Luihn 1999: 76–77; Hovdenakk 2011: 62–63.

11. Dahl 1999: 199–219; Luihn 1999: 95.

12. Om den illegale pressen og Holocaust, se også Brakstad 2006. Brakstad har gått gjennom *Håndslag* og *London-nytt*, men ikke *Fri fagbevegelse*.

13. Haugen 1983: 48–50; Luihn 1999: 24.

14. *Håndslag* nr. 6, 9. august 1942. Informasjonen kom fra den polske eksilregjeringen via det britiske Ministry of Information, se Shindler 2011: 122.

15. *Håndslag* nr. 10, 10. oktober 1942.

16. *Håndslag* nr. 12, 7. november 1942.

17. *Håndslag* nr. 14, 3. desember 1942.

18. *Håndslag* nr. 1–2, 14. januar 1943.

19. *Håndslag*, nr. 20, 16. oktober 1943.

20. Sitat fra *London-nytt* 6. januar 1943. Se også *London-nytt*s julenummer 1942 (den ulike referansepraksisen for illegale aviser i herværende artikkel skyldes at disse avisene ikke alltid oppga samme informasjon. *London-nytt* oppga ikke nummer og årgang).

21. *London-nytt* 18. november 1941, 16. januar, 16. mars og 27. juni, 1942.

22. *London-nytt* 7. mai 1943.

at «[c]a. 6 mill. jøder er sendt til Polen og hele denne skare holder de nå på med å utrydde systematisk». ²³ I juni 1943 trykket *London-nytt* en artikkel om opprøret i Warszawa-gettoen, som den fremstilte som et resultat av «tyskernes bevisste og systematiske ødeleggelse av [jødene]». ²⁴

Fri fagbevegelse trykket sin første rapport om vold mot jøder i oktober 1942. Angående arrestasjonene og deportasjonene av franske jøder den sommeren kommenterte skribenten at «[d]e masakrer [sic] som forekom på den så beryktede Bartholomeus-natten i 1572, blekner mot det de franske jøder fikk oppleve og gjennomgå nå». ²⁵ Senere den måneden skrev *Fri fagbevegelse* om arrestasjonene av norske jøder, og i desember om deportasjonen av dem. Den illegale avisen visste (eller gjetet) at jødene ble sendt til Polen, og karakteriserte arrestasjonene og deportasjonene som «de nasistiske voldsforbrytere [...] sin forferdelige bøddeltjeneste». ²⁶ I mai 1943 noterte *Fri fagbevegelse* at nordmenn ikke var blant krigens fremste ofre, og oppfordret lesere til å tenke på «Stalingrads garnison, på 8. arme, på sjøfolkene i Atlanterhavstraden, på flyverne over Tyskland, på jødene, polakkene, tsjekkerne, grekerne og jugoslaverne». ²⁷ I februar 1945 skrev den illegale avisen at 65 000 jøder var blitt drept i Tsjekkoslovakia under krigen, og i mars samme år at tre og en halv million jøder var blitt drept i Polen. ²⁸

Norske sosialdemokrater synes dermed, enten de oppholdt seg i det okkuperte Norge eller i eksil i Storbritannia eller Sverige, å ha kjent til betydelige deler av det folkemordet nazistene var i ferd med å gjennomføre mot jødene. De regnet helt klart jødene for å være blant de gruppene som led mest under krigen, og kanskje også som den gruppen som led aller mest. Da de illegale avisene ikke synes å ha omtalt Palestina og sionismen, er det vanskelig å bruke disse kildene til å vurdere om norske sosialdemokrater allerede under krigen, da de fikk kunnskap om nazistenes forsøk på å utrydde jødene, reagerte med å endre syn på sionismen. Vi kan imidlertid i større grad vurdere om kunnskapen om folkemordet førte til sympati for, eller identifikasjon med, jøder. I noen grad synes det å ha vært tilfelle at skribentene i de illegale avisene uttrykte en identifikasjon med jøder som fremstår som en reaksjon på kunnskapen om jødeforfølgelsene. I april 1942 trykte *Fri fagbevegelse* en vits, med tittelen «På en buss i Berlin», med et klart budskap om hvordan arbeidere burde respondere på den nazistiske antisemittismen:

En dame kommer inn med en liten pike som finner seg en plass ved siden av en jøde, behørig merket med gult tegn. Damen utbryter: «Lise, du behøver ikke sitte ved siden av en jøde. Finn deg en annen plass.» Lise er snild pike og finner seg en annen plass. – nå ved siden av en arbeider. Denne reiser seg og sier: «Jeg behøver ikke å sitte ved siden av Lise», derpå flytter han seg bort til jøden. ²⁹

I november 1942, i en artikkel om arrestasjonene av norske jøder, skrev *Håndslag* at «de føler og vet at de ikke står alene men har hele folket bak seg. Når uretten skal gjøres god igjen, vil ikke de bli glemte som har måttet lide for nazistenes rasevanvidd». ³⁰ Neste høst, i en artikkel

23. *London-nytt* 21. mai 1943.

24. *London-nytt* 1. juni 1943.

25. *Fri fagbevegelse* nr. 39, 17. oktober 1942.

26. *Fri fagbevegelse* nr. 41, 31. oktober 1942; nr. 44, 6. desember 1942.

27. *Fri fagbevegelse* nr. 18, 15. mai 1943.

28. *Fri fagbevegelse* nr. 5, 2. februar 1945; nr. 9, 2. mars 1945.

29. *Fri fagbevegelse* nr. 16, 25. april 1942.

30. *Håndslag* nr. 12, 7. november 1942.

om jødeforfølgelser i Danmark, skrev *Håndslag* at «[i] dag føler menneskene i hele Europa seg i samme båt som de som forfølges for sin rases skyld».³¹

Gikk denne tendensen til identifisering med jøder så langt at norske jøder ble sett som nordmenn og jøder i andre land som del av sin «vertsnasjon»? I desember 1942, etter å ha beskrevet grusomhetene i forbindelse med deportasjonen av norske jøder den foregående måneden, skrev *Fri fagbevegelse* at «[d]en norske frontens reaksjon ga seg uttrykk i samme hjelpsomhet overfor de jødiske landsmenn, som overfor alle som er utsatt for nasistenes forfølgelse», og presenterte dermed norske jøder som nordmenn.³² Samme måned fordømte *London-nytt* de norske politifolkene som hadde arrestert jøder, og de journalistene som hadde rettfærdiggjort arrestasjonene: «Dypere er aldri nordmenn falt, skjendigere har de aldri forrådt vår norske kulturtradisjon gjennom århundreder.» Ofrene ble imidlertid omtalt kun som jøder, uten spesifisering av om de også var nordmenn.³³

I januar 1943 skrev *Håndslag*, i en artikkel om hjemmefrontens tilstand, at «forfølgelsesene mot norske borgere av jødisk herkomst symboliserer hele den brutalitet som er uløselig knyttet til den nazistiske religion».³⁴ Av disse eksemplene var det dermed kun den ene *Fri fagbevegelse*-artikkelen som uten tvetydighet beskrev norske jøder som nordmenn, selv om *Håndslags* referanse til «norske borgere av jødisk herkomst» også nærmet seg. Som vi så ovenfor, hadde *Håndslag* også i desember 1942 skrevet om «nordmennene av jødisk opprinnelse». Ingjerd Veiden Brakstad skriver at «[n]år norske eller danske jøder ble omtalt, ble det nesten konsekvent referert til «nordmenn med jødisk bakgrunn» eller «dansker med jødisk bakgrunn». Mitt kildeutvalg, hvorav to tredeler er identisk med Brakstads, synes å gi grunnlag for en blandet konklusjon på spørsmålet om hvorvidt de illegale avisene tilknyttet ulike deler av arbeiderbevegelsen betraktet jøder i Norge som norske. Det peker ikke i samme retning som Irene Levin og Øivind Kopperud, som i sin analyse av Knut Rød-saken finner at jødene ble utdefinert fra «det nasjonale».³⁵

Hva betyr så denne i hvert fall delvise identifiseringen med jøder for denne artikkelens mål om å forklare den pro-sionistiske vendingen? For Waage var det altså slik at sterk sympati med jøder oppsto som et umiddelbart resultat av kunnskap om folkemordet, og at denne sympatien med tiden ble utvidet til også å inkludere sympati for ideen om en jødisk stat i Palestina. Kan så den delvise nasjonale identifiseringen med jøder som vi finner i den sosialdemokratiske illegale pressen, regnes som en slags tidligste versjon av denne sympatien? Det er på ingen måte selvsagt. For det å inkludere jøder i et norsk, nasjonalt fellesskap er også fullstendig kompatibelt med det assimilasjonsstandpunktet som før krigen hadde vært dominerende på venstresiden i Norge og det meste av Europa. Dette var jo nettopp et antisionistisk standpunkt. Ifølge sionismen var jødene en egen nasjon, ikke en del av den norske og andre europeiske nasjoner.

Til tross for at den norsk-nasjonale identifiseringen med jøder som vi finner i den illegale pressen, er konsistent med antisionisme og assimilasjonsstandpunkt, er det likevel tenkelig at den på et mer emosjonelt nivå kan ha utgjort en slags proto-pro-sionisme. Imidlertid eksisterte tendensene til nasjonal identifisering med jøder parallelt med noe som minner om det Lars Fischer har kalt en «kernel-of-truth approach» til antisemittisme: at man eksplisitt fordømmer antisemittisme, samtidig som man «innrømmer» at enkelte antisemittiske ste-

31. *Håndslag* nr. 20, 16. oktober 1943.

32. *Fri fagbevegelse* nr. 44, 6. desember 1942.

33. *London-nytt*, julenummer 1942.

34. *Håndslag* nr. 1–2, 14. januar 1943.

35. Kopperud & Levin 2010.

reotypier kan ha en «kjerne av sannhet».³⁶ I juni 1942 trykket *Fri fagbevegelse* en kort artikkel med tittelen «En farlig angiver», som er verdt å sitere i sin helhet:

En farlig angiver er jøden Martin Marcus, Elisenbergveien 5. Han har hittil angitt 3 stykker som alle er kjente tilfeller. Det er ikke første gang jøder lar seg bruke som spioner og angivere, og det er sannsynligvis heller ikke første gang at tyskerne benytter seg av noen slike. Vi gjør særlig merksam på dette forhold da mange tror at de trygt kan tale eller betro seg til ukjente jøder.³⁷

Det er selvfølgelig mulig at *Fri fagbevegelses* redaksjon kjente til andre spesifikke tilfeller der jøder hadde tystet på folk som deltok i motstandsarbeid, eller til og med at de hadde andre og ikke antisemittiske årsaker til å anta at jøder var mer troende enn andre til å bedrive angiveri. Martin Marcus var imidlertid det eneste tilfellet som ble nevnt i artikkelen, og skribenten valgte spesielt å vektlegge hans jødiskhet. Det virker dermed rimelig å betrakte det antisemittiske elementet i denne artikkelen som betydelig.

Artikler i *Håndslag* og *London-nytt* i 1942 og 1943 omtalte tyske «forholdsregler» mot jøder i det okkuperte Danmark og Norge. I *Norsk riksmålsordbok* fra 1937 defineres ordet «forholdsregel» slik: «1) sj., regel som man skal følge i sin oppførsel; leveregel. 2) særl. i pl., sikkerhetsforanstaltning(er), forberedelse(r) som man foretar for i påkommende tilfelle å møte en fare ell. lign.: *en duelig læge må vide at træffe sine forholdsregler* (Ibs., *Folk.*, 68).»³⁸ Det at den første betydningen kom med anmerkningen «sj.», betydde at denne sjelden var i bruk.³⁹ Et mer eller mindre tilfeldig utvalg av tekster av radikale forfattere fra mellomkrigstiden indikerer også at ordet «forholdsregel» først og fremst ble brukt for å beskrive tiltak som forfatteren betraktet som mer eller mindre berettiget, for «å møte en fare ell. lign.».⁴⁰ Dette synes å indikere at å skrive om forholdsregler mot jøder skulle implisere at de antisemittiske tiltakene det ble referert til, var mer eller mindre berettiget, eller i det minste ikke fullstendig uberettiget.

Imidlertid beskrev *Håndslag*-artikkelen de omtalte antisemittiske tiltakene som «en del av den systematiske utryddelsespolitikken som Det tredje rike gjennom lang tid har drevet mot Europas jødiske befolkning».⁴¹ Dette kan indikere at «forholdsregler» i dette tilfellet ikke var ment å antyde at tiltakene var berettiget. Visse aspekter ved artikkelen i *London-nytt* peker imidlertid i motsatt retning. Den fordømte massedrapene på jøder i Tyskland og de okkuperte områdene i øst og erklærte at «[d]et går [...] ikke an lenger, å forklare og langt mindre å forsvare det som er skjedd ved å henviser til jødernes oppførsel i Tyskland i etterkrigstiden». Forfatteren antok dermed at noen former for vold mot jøder på et tidligere tidspunkt ville vært mulig å forsvare eller forklare som nettopp en forståelig reaksjon mot «jødernes oppførsel». I dette tilfellet ser altså *London-nytt* ut til å ha sett en kjerne av sannhet i noen av nazistenes antisemittiske påstander.

Den samme artikkelen i *London-nytt* hevdet at «Danmark har aldri hatt noe jødespørsmål. Jødene har alltid følt seg som gode danske borgere, og slik er de også blitt oppfattet og behandlet». Implikasjonen synes å være at et «jødespørsmål» kan antas å oppstå i tilfeller der jødiske innbyggere er tilstrekkelig annerledes fra medlemmer av den nasjonale majori-

36. Fischer 2007.

37. *Fri fagbevegelse* nr. 23, 13. juni 1942.

38. Knudsen & Sommerfelt 1937a: 1202.

39. Knudsen & Sommerfelt 1937b: XXI.

40. Aabrek 1935: 19, 37, 41; AFL 1936: 17, 35, 38; Marty 1937: 8, 13, 15, 17.

41. *Håndslag* nr. 10, 10. oktober 1942.

teten. Artikkelen hevdet også at tyskerne «kan ikke innbille et eneste menneske at kilden til den tysk-fiendtlige virksomheten og sabotasjehandlingene i Danmark ligger hos jødene. Det ligger neppe i jødernes natur å ta risiko av den sorten». Dermed spilte artikkelen også på den gamle antisemittiske stereotypen om jødisk feighet.⁴²

En annen artikkel fra oktober 1942, denne fra *Fri fagbevegelse*, beskrev situasjonen for jøder i Norge før krigen: «I Norge har det aldri eksistert noe jødeproblem. Det lille fåtall jøder som har tatt opphold her i landet har aldri stukket seg fram eller på noen måte framkallt [sic] offentlighetens interesse som egen gruppe.»⁴³ På lignende måte som artikkelen i *London-nytt* synes denne artikkelen å anta at et «jødeproblem» eksisterer om jøder utviser trekk som trekker oppmerksomheten mot dem som en distinkt gruppe. Artikkelen satte frem påstanden om fravær av et «jødeproblem» i Norge for å demonstrere at det ikke fantes noen gode grunner til å forfølge jøder i Norge. Dette antyder at forfatteren trodde at i hvert fall noen av avisens lesere ville ha støttet forfølgelser av jøder om jødene var tilstrekkelig forskjellige fra majoriteten og dermed utgjorde et problem.

De tre viktigste illegale avisene publisert av norske sosialdemokrater peker sterkt i retning av at kunnskap om nazistenes folkemord var utbredt allerede mens det pågikk. Selv om dette i noen grad bidro til identifisering med jødene, hadde identifiseringen også sine klare begrensninger. Kunnskap om folkemordet førte ikke til at oppfatninger om et «jødeproblem» eller «jødespørsmål» som en reelt eksisterende ting forsvant. Det er selvfølgelig mulig at kunnskap om folkemordet kunne hatt som en direkte konsekvens at man radikalt endret syn på sionismen, selv om det ikke førte til at man tok avstand fra ideer om et reelt eksisterende «jødeproblem». Det er imidlertid umulig å si om en slik effekt faktisk inntraff under okkupasjonen, da sionismen og en eventuell jødisk rett til en stat i Palestina aldri var tema i de illegale avisene.

Antisjionisme etter frigjøringen

Om det fantes ledende personer i den norske arbeiderbevegelsen som ikke kjente til nazistenes folkemord mot jødene allerede under krigen, eller kanskje kan ha stilt seg tvilende til om nyhetene gjengitt i den illegale pressen stemte,⁴⁴ så forsvant tvilen i alle fall snart etter frigjøringen. I august 1945 publiserte *Arbeiderbladet* en kommentarartikkel som drøftet den sionistiske ideologien samt situasjonen i Palestina. Den oppga at syv millioner jøder «endte sitt liv i Hitlers likfabrikker eller døde av sult og sykdom i ghettoer og konsentrasjonsleirer».⁴⁵ Dette indikerer at hvis kunnskap om folkemordet ikke allerede var utbredt blant sosialdemokrater under krigen, var den i hvert fall det kort tid etter.⁴⁶

Den nevnte artikkelen fra august 1945 var en av tre utenrikskommentarer *Arbeiderbladet* publiserte høsten 1945 som diskuterte sionismen og Palestina-konflikten. To av disse tre kommentarartiklene anerkjente folkemordet som et argument for å etablere en jødisk stat, men vurderte likevel motargumenter som mer overbevisende. Alle tre fremstilte jøder som mer moderne og siviliserte enn arabere, men fremstilte ikke de angivelig forskjellige sivilisasjonsnivåene som et pro-sionistisk argument. Tvert imot fremstilte de jødernes angivelig

42. *London-nytt* 4. oktober 1943.

43. *Fri fagbevegelse* nr. 41, 31. oktober 1942.

44. Angående tvil om de nyhetene som kom under selve krigen om nazistenes folkemord, se Novick 1999: 22–23.

45. *Arbeiderbladet* 6. august 1945.

46. Om at kunnskap om Holocaust raskt spredte seg i offentligheten mer generelt etter frigjøringen, se Simonson 2020.

høyere sivilisasjonsnivå ikke som en grunn til å støtte sionismen, men som en grunn til å kreve at jøder skulle ta mer ansvar enn arabere for å finne en løsning på konflikten i Palestina.⁴⁷

Waage hevder, som vi så innledningsvis, at «hensynet til jødene», som en følge av kunnskapen om folkemordet, var den primære faktor som avgjorde norske sosialdemokraters holdninger til sionismen og Israel. På denne måten løser hun det som er et åpenbart problem med hennes forklaring, nemlig at en pro-sionistisk posisjon ikke oppsto umiddelbart etter frigjøringen: Norske sosialdemokrater holdt hele tiden «hensynet til jødene» som det primære, men mente frem til 1947 at andre tilnærminger fremmet dette hensynet bedre enn sionismen. De tre viktige utenrikskommentarene fra høsten 1945 legger imidlertid tydelig vekt på at også arabiske perspektiver var av betydning når man skulle bedømme Palestina-spørsmålet. Selv om dette ved første øyekast kan synes som en triviell detalj, er det en detalj som i stor grad undergraver Waages forklaring på den pro-sionistiske vendingen i sosialdemokratiet.

Den pro-sionistiske vendingen

2. januar 1946 holdt den britiske generalen sir Frederick Morgan en pressekonferanse i Frankfurt. Dette var kort tid etter at det i avisene hadde begynt å dukke opp rapporter om vold mot jøder i frigjorte land etter okkupasjonen.⁴⁸ Morgan var leder for UNRRAs (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) virksomhet i Tyskland. Han hadde innkalt til pressekonferanse for å kritisere taktikken han mente sionister brukte for å fremme overlevende europeiske jøders migrasjon til Palestina. Han sådde tvil om jøder virkelig ble forfulgt og angrepet i det frigjorte Europa, og mange mente Morgan selv kom med klart antisemittiske utsagn.⁴⁹ 8. januar publiserte *Arbeiderbladet* en kommentar av Torolf Elster om Morgans utspill. Elster mente at Morgans kommentarer viste «hvordan den nazistiske mentaliteten har ett seg inn i sinnene også hos mange av Tysklands motstandere».⁵⁰

Elster advarte om at det var «en farlig illusjon å tro at den nazistiske faren er utryddet med Tysklands nederlag», for i virkeligheten sprang nazismen «ut av internasjonale samfunnsproblemer» og hadde skapt «en åndelig smittbarhet». Derfor måtte «krigen [...] fortsette som en åndskamp og en politisk kamp». «Det nazistiske rasehatet», et begrep Elster synes å ha brukt mer eller mindre synonymt med antisemittisme, representerte «det krasseste utslaget av de samfunnsmessige understrømningene som truer sivilisasjonen». Han så denne trusselen mot sivilisasjonen manifestere seg i Morgans antisemittiske kommentarer.

Elsters nye⁵¹ tolkning av antisemittismen som en indre trussel mot sivilisasjonen hadde en direkte og påviselig innvirkning på at han så endret sin analyse av situasjonen i Palestina, og gikk bort fra de antisionistiske argumentene han hadde presentert høsten 1945 (en av de tre utenrikskommentarene høsten 1945 var forfattet av Elster selv). Selv om han fortsatt mente at «også de arabiske synspunktene har rett til å bli hørt», kom han likevel nå til konklusjoner som skilte seg klart fra hvordan han selv og *Arbeiderbladet* mer generelt hadde oppfattet konfliktens ulike parter hittil:

47. *Arbeiderbladet* 6. august, 2. oktober og 6. november 1945.

48. *Friheten* 6. oktober 1945; *Dagningen* 22. november 1945; *Fædrelandsvennen* 14. desember 1945.

49. Se f.eks. Shindler 2011: 126–128.

50. *Arbeiderbladet* 8. januar 1946.

51. Elster var på ingen måte den første til å tolke antisemittismen som en indre trussel mot sivilisasjonen. Med «nye» menes bare at dette *for ham* var en ny tolkning, noe som er svært relevant siden denne nye tolkningen av forholdet mellom antisemittisme og sivilisasjon også kom til å danne grunnlaget for en ny tolkning av sionismen.

[I] alle fall har verden ikke rett til å feie av det jødiske problemet med å henvise til «jødisk nasjonalisme», «jødisk terrorisme» o. s. v. Nasjonene har plikt til – ikke bare å slå ned alle tegn på antisemittisme – men også å ta jødernes ulykke som *sin* ulykke, som en urett som alle har plikt til å ofre noe for å gjøre godt igjen. Det er absurd når man taler om at jødene – noen hundretusen mennesker – med makt akter å ta seg til rette i Palestina. Derimot føler de seg tvunget til – enten det nå er klokt eller uklokt – å sette saken på spissen for å vekke verdensopinionen. De som er igjen i Europa, har mistet alt, lever i en tilværelse opprevet av angst, uten den styrke som det jødiske familiesamfunnet tidligere ga.⁵²

Tidligere var jødernes påstått høyere sivilisasjonsnivå blitt tatt som et argument for at jødene hadde mer ansvar enn araberne for å komme til en løsning. Nå, derimot, lå ansvaret for å se ting fra den andres synspunkt ikke lenger hos jødene, slik Elster så det, men hos «nasjonene», som nå ble oppfattet å ha en plikt til å ha empati for desperasjonen som motiverte jødene i Palestina og fikk deres handlinger til å synes nødvendige. Elster titulerte sin artikkel «Den nye antisemittismen». Denne nye antisemittismens eksistens, som han betraktet som en indre trussel mot sivilisasjonen, var den direkte årsaken til at «nasjonene» nå hadde en plikt til å se Palestina-spørsmålet fra et sionistisk ståsted. Dette indikerer at Elster hadde endret sitt syn på sionismen omtrent som følger:

Siden krigen hadde Elster vært engstelig for sivilisasjonens skjørhet og sett antisemittisme som en av de største potensielle truslene mot sivilisasjonen.⁵³ På denne bakgrunnen tolket han Morgans kommentarer, ved siden av nyhetene om antisemittisk vold, som en indikasjon på at den indre trusselen mot sivilisasjonen nå var akutt. For å bevare den skjøre sivilisasjonen var det derfor nødvendig å motvirke tendensene som truet den, og forsvare sivilisasjonssammenbruddets ofre. En nærliggende måte å gjøre dette på var å støtte og forsvare jødernes eget forsøk på selvopprettholdelse: sionismen.

Selv om Elsters artikkel ikke eksplisitt uttalte støtte til etableringen av en jødisk stat i Palestina, argumenterte den på en slik måte at den likeså gjerne kunne ha uttalt støtten eksplisitt. På tross av at den lå så nær opptil en pro-sionistisk posisjon, ble Elsters artikkel ikke møtt av motargumenter, noe som kan indikere at en bredere endring var underveis. Gjennom resten av våren og sommeren 1946 trykket ikke *Arbeiderbladet* noen ytterligere kommentarartikler om sionisme før en leder i august samme år, med tittelen «Det hellige land», tok opp konflikten i Palestina. I tråd med arbeiderbevegelsens tradisjonelle posisjon satte denne lederen frem assimilering, ikke sionisme, som svaret på hvordan «jødeproblemet» skulle «løses».⁵⁴ Men på tross av at den ikke brøt med denne etablerte posisjonen, indikerer lederen likevel at redaktør Martin Tranmæl og andre i Arbeiderpartiets ledelse var begynt å tvile på den tradisjonelle sosialistiske antisionismen og delvis hadde akseptert den logikken Elster hadde introdusert i januar samme år.

Lederen fra august 1946 hevdet at den forskjellen i utviklingsnivå mellom jøder og arabere som den mente var så tydelig, var en av to hovedårsaker til konflikten mellom de to gruppene. Den andre var religion. Med tanke på at lederen også hevdet at arabere var dypt reli-

52. *Arbeiderbladet* 8. januar 1946.

53. Elster hadde spilt en nøkkelrolle i *Håndslag*, der Sigurd Hoel i april 1945 hadde advart mot at hvis antisemittismen fikk overleve etter krigen, ville nazismen ha vunnet og sivilisasjonen ha lidd nederlag, se *Håndslag* 9. april 1945. Om Hoels forfatterskap av denne usignerte artikkelen, se Hagelund 1983: 10–11. Sindre Hovdenakks biografi om Elster inneholder flere referanser til hans bekymring for sivilisasjonens skjørhet i etterkrigsårene, se Hovdenakk 2011: 84, 122–126.

54. *Arbeiderbladet* 2. august 1946.

giøse, i motsetning til jøder, som var mer moderne, synes det som om det å fremheve religion som en hovedårsak fungerer som synonymt med å legge hoveddelen av skylden for konflikten på araberne. Noe som peker i samme retning, er en påstand om at jødene i Palestina vil «råke på en gammel, religiøst oppfanatisert befolkning». Lederen inneholdt ingen vesentlige nye konkrete ideer om hvordan konflikten burde løses. Likevel skilte den seg skarpt, i tone og underliggende antagelser, fra de antisionistiske kommentarartiklene fra høsten 1945. Dette gjaldt ikke bare for hvordan den vurderte jøders og araberes egenskaper, men også for dens vurdering av Europas rolle:

Europa har, ser det ut til, arvet antisemittismen etter Hitler. Palestina er et lite land og kan ikke ta imot noen stor befolkning [...]. En annen vei er at de land der rasefordommer er minst, tar mot en jødisk innvandring fra de områder i Europa der de er utsatt for overgrep. For tiden er det lite tale om en slik utvei, men vi skulle tro at denne linje, assimilasjonen, er den som etter hvert vil gi de store resultater. Jødespørsmålet hører til de problem som synes uløselige, men som likevel må løses av en sivilisert verden.⁵⁵

Etter allerede å ha marginalisert det arabiske perspektivet ved å identifisere det med en irrasjonell og mørk fortid, utsier disse linjene sin dom fra det siviliserte Europas perspektiv. Fra denne posisjonen, til tross for at den holder fast på assimilasjon som den foretrukne løsningen, hevder lederen at sivilisasjonen har et ansvar for jødernes skjebne. På dette punktet er lederens posisjon identisk med Elsters, selv om Elster hadde vært nærmere å sette frem et eksplisitt pro-sionistisk standpunkt. I forhold til artiklene fra 1945 hadde Arbeiderbladet nå, i august 1946, likevel beveget seg langt i retning av å identifisere sitt eget ståsted med et jødisk perspektiv.

Første gang Arbeiderbladet eksplisitt ga sin støtte til sionismen, var tidlig i januar 1947, i en serie på tre artikler av utenriksredaktør John Sanness. I den første artikkelen kommenterte Sanness den nylige bølgen av terrorangrep i Palestina, begått av de jødiske gruppene Lehi (Stern) og Irgun. Britiske militærdomstoler hadde dømt flere medlemmer av de jødiske gruppene til pisking. For å gjengjelde hadde Lehi og Irgun gjort det samme mot britiske offiserer de hadde tatt til fange.⁵⁶ Sanness kritiserte bare britene. «[P]isken», mente han, «er et motbydeligere og mer umenneskelig middel enn eksekusjonspilotongens kuler eller bøddeles rep. Det er en straff som er fullkomment uforenlig med noen form for respekt for menneskets sjel og legeme.»⁵⁷

Sanness bemerket at han ikke hadde noen sympati med terroristenes voldelige taktikk, men minnet likevel om at «britene bør ikke glemme at de har seg selv å takke for nettopp denne forverringen av situasjonen». Samtidig erklærte han at å bruke pisking som straff var «barbarisk», selv mot «gangstere», og når det ble brukt mot politiske fanger, som de jødiske terroristene i Palestina, var det «noe annet og verre». Derfra gikk Sanness videre til å etablere en eksplisitt link mellom britiske straffemetoder og nazismen:

Det er noen blant oss som kan fortelle om piskeblokkene i tyske konsentrasjonsleirer, og vi andre har lest om dem. For ikke lenge siden skrev en kvinnelig fange fra Ravensbrück om hvordan hun reagerte da hun hørte et barn bli prylt her i vår egen by – slik det dessverre ennå forekommer

55. Ibid.

56. Om disse hendelsene, se Hoffmann 1985: 274–285.

57. *Arbeiderbladet* 2. januar 1947.

i vårt siviliserte land. Hun sa at det minte henne om scener hun ikke ville bli minnet om, når kvinner ble mishandlet til de var hulkende og hjelpeløse barn. Slik reagerer de av oss som etter denne krigen ennå har siviliserte instinkter i behold. Slik reagerer verdensopinionen på en dom som en stupid militærdomstol mener er en form for benådning.⁵⁸

Med andre ord gjorde siviliserte briter og nordmenn noe som var svært likt forbrytelsene som var begått av de usiviliserte nazistene. Dette sivilisasjonssammenbruddet innenfor det siviliserte Europa, og parallellen mellom dette og nazismens barbari, synes å ha overbevist Sanness om å ha forståelse for Lehis og Irguns voldelige metoder, selv om han ikke støttet dem;⁵⁹ og det overbeviste ham om å legge skylden for situasjonen i Palestina på britene, og implisitt også på andre europeere som hadde mislyktes, og fortsatt mislyktes, i å opprettholde sivilisasjonens standarder.⁶⁰

I nok en artikkel av Sanness, trykket dagen etter, var spørsmålet om sivilisasjon fortsatt sentralt for vurderingen av Palestina-konflikten. I denne artikkelen fokuserte Sanness på det han mente var et fravær av sivilisasjon blant araberne, og på hvordan britene var skyld i dette: Om britene hadde levd opp til det sivilisasjonsidealet de hevdet å misjonere for, ville de ha hjulpet araberne å bli siviliserte. Det hadde britene ikke gjort, og dermed hadde de sviktet sivilisasjonsidealet. Etter implisitt å ha sammenlignet usiviliserte arabere med nazister, og deretter ha mint leserne på hvordan sosialister tidligere hadde hatt for vane å avvise sionismen til fordel for assimilering, erklærte Sanness at de antisionistiske argumentene fra før krigen nå var ugyldige, på grunn av den endrede situasjonen: «[H]vis araberne får sin vilje, ville de drive jødene på sjøen.»⁶¹ Europeiske stater, som ikke var villige til å akseptere et tilstrekkelig stort antall jødiske flyktninger, hadde mislyktes i å løse det jødiske flyktningproblemet; derfor trengtes det «en internasjonal garanti [...] for å sikre jødernes eksistens på randen av det arabiske folkehavet. Den garantien får stå ved makt til vi har nådd så langt fram at rasehat og nasjonalhat hører fortia til».⁶² Sanness' argumentasjon i januar 1947 var altså nærmest identisk med Elsters argumentasjon et år tidligere: De tradisjonelle antisionistiske argumentene var nå ugyldige på grunn av at sivilisasjonen hadde sviktet sine idealer. Tre dager senere bekreftet Sanness sin pro-sionistiske posisjon og la til at han støttet delingen av Palestina i en arabisk og en jødisk stat.⁶³

Med tanke på Sanness' posisjon i Arbeiderpartiet – som Arbeiderbladets utenriksredaktør og støttet av partiledelsen – må hans pro-sionistiske vending betraktes som sentral i den bredere pro-sionistiske vendingen i det norske sosialdemokratiet. Faktisk indikerer den vel at en slik bredere vending allerede var godt i gang.⁶⁴ Sanness, Elster og *Arbeiderbladets* lederen fra august 1946 baserte alle sitt syn på sionismen mer eller mindre på den samme underliggende oppfatningen: en idé om at antisemittismens fortsatte eksistens representerte

58. Ibid. Den kvinnelige Ravensbrück-fangen Sanness refererer til, er trolig Lise Børsum, som i 1946 publiserte en bok om sin tid i Ravensbrück. Børsums bok nevner ikke sionisme. Den uttrykker imidlertid en lignende bekymring over sivilisasjonens skjørhet som den Sanness nærer, se Børsum 1946: 351–353.

59. Tidligere og mindre forståelsesfulle fremstillinger av jødisk terrorisme i Palestina finnes i *Arbeiderbladet* 6. august, 2. oktober og 5. november 1945.

60. Angående ideer om «standard of civilization» som en nøkkelkomponent i imperialistisk retorikk, se Bowden 2004.

61. *Arbeiderbladet* 3. januar 1947.

62. *Arbeiderbladet* 3. januar 1947.

63. *Arbeiderbladet* 6. januar 1947.

64. Om prosessen som gjorde Sanness til utenriksredaktør, se Helland 1978: 65–66, 86–87. I et lengre perspektiv er Sanness' vending også viktig på grunn av hans påvirkning på Haakon Lie, som på 1950-tallet skulle bli Norges mest betydelige Israel-venn, se Lahlum 2009: 717.

en indre trussel mot sivilisasjonen, og at dette ga europeere et ansvar for å hjelpe til med å sikre jødernes overlevelse. For Sanness var det et viktig tilleggsmoment at europeernes svik mot sivilisasjonen også hadde medvirket til at jødene nå igjen var truet under byggingen av sin nye stat i Palestina. Sanness' pro-sionisme var ikke et plutselig brudd med arbeiderbevegelsens tidligere antisjonisme. Snarere var den en kulminasjon av en prosess som hadde pågått i ett år, der sivilisasjonens skjørhet og overlevelse gradvis var blitt akseptert som den relevante konteksten for å vurdere sionismen.

Allerede fra før krigen tok slutt, hadde forskjellige norske sosialdemokrater fremstilt den oppgaven som nå lå foran dem, som om den dreide seg ikke bare om den materielle gjenoppbyggingen av landet, og ikke bare om å skape et mer rettferdig samfunn, men også om å beskytte en skjør sivilisasjon.⁶⁵ Ved enkelte anledninger hadde de fremstilt det som om nazismens trussel mot sivilisasjonen først og fremst manifesterte seg i dens antisemittisme.⁶⁶ Ikke noe av dette var unikt for Norge. Også i andre land hersket det utbredt engstelse over sivilisasjonens fremtid, samt ideer om nazistenes angrep på jøder som angrep på selve sivilisasjonen.⁶⁷ Etterkrigstidens sivilisasjonsangst har imidlertid ikke i tidligere forskning vært analysert som en mulig forklaring på den pro-sionistiske vendingen som skjedde i mange land på omtrent samme tid.

Men hvorfor ble sivilisasjonens skjørhet gradvis et pro-sionistisk argument i 1946 og 1947, når den ikke hadde vært det høsten 1945, og heller ikke under okkupasjonen eller på 1930-tallet?⁶⁸ Dette ser ut til å ha skjedd fordi det i tiden rett etter krigen, som et resultat av nyhetene om antisemittisk vold i det frigjorte Europa, oppsto en endring i oppfatningene av hvor truslene mot den skjøre sivilisasjonen kom fra: Frem til frigjøringen ble trusselen oppfattet å komme nokså utelukkende fra nazismen.⁶⁹ Den antisemittiske volden i det frigjorte Europa gjorde det vanskeligere å opprettholde denne ideen, og den nye idéen om at sivilisasjonen var truet fra innsiden (noe Sigurd Hoel i april 1945, i en illegal avis redigert av Torolf Elster, hadde advart om at kunne komme til å skje) ble først artikulert i en norsk kontekst av Elster i januar 1946. Det at denne logikken ble akseptert også av andre, synes å ha spilt en stor rolle i den pro-sionistiske vendingen som deretter fant sted, noe Sanness' argumentasjon for sin nye pro-sionistiske posisjon i januar 1947 indikerer.

Konklusjon

Hilde Henriksen Waage har utvilsomt rett i at bevissthet om folkemordet var nært forbundet med holdninger til sionismen. Det er imidlertid god grunn til å stille spørsmål ved det hun hevder forbindelsen besto i. Når hun hevder at «hensynet til jødene», på grunn av bevissheten om folkemordet, hele tiden var det viktigste for den norske arbeiderbevegelsens vurde-

65. *Arbeiderbladet* 14. mai 1945 (se både lederen og en kommentarartikkel av Johan Scharffenberg trykket denne dagen).

66. *Håndslag* 9. april 1945; *Kontakt* august 1947; *Arbeiderbladet* 16. oktober 1947.

67. En indikasjon på at jødiskhet og sivilisasjon ble sett som sammenknyttet, er fremveksten av ideen om en «jødisk-kristen sivilisasjon» i denne perioden, se Silk 1984; Bulliet 2004: 10. Om den svenske besettelsen med modernitetens og demokratiets skjørhet, se Ljunggren 2009. Ideer om antisemittisme som trussel mot en skjør sivilisasjon fant også uttrykk i skjønnlitterære og selvbiografiske tekster, f.eks. i to bøker som ble oversatt til norsk kort tid etter å ha blitt publisert i henholdsvis Frankrike og USA: Lewinska 1945 og Hobson 1947.

68. Om ideer om sivilisasjonens skjørhet i arbeiderbevegelsen på 1930-tallet, se Gjerde 2018.

69. Om dette på 30-tallet, se Gjerde 2018. Angående okkupasjonstiden er det ingenting i *Håndslag*, *Fri fagbevegelse* eller *London-nytt* som tyder på at man der anså at sivilisasjonen var truet fra noe annet hold. Det eneste delvise unntaket fra dette er Sigurd Hoels advarende artikkel i *Håndslag* i april 1945.

ring av «jødespørsmålet», bygger ikke dette kilder som tydelig viser at så var tilfelle. Snarere er dette en helhetstolkning av et historisk narrativ med en kronologi som egentlig viser at støtten til sionismen først kom for dagen etter en periode der assimilasjon og kolonisering av andre områder enn Palestina hadde vært de foretrukne svarene på spørsmålet om hvor jøder heretter skulle bo.

Undertegnede lesning av de samme kildene som Waage benytter, peker ikke mot noen klar konklusjon om at jødiske interesser skal ha vært betraktet som så viktige som Waage hevder. Snarere er det påfallende hvordan spesielt *Arbeiderbladets* utenrikskommentarer høsten 1945 var nøye med å påpeke at nazistenes folkemord *ikke* kunne få den konsekvens at kun jødene interesser skulle tillegges vekt i Palestina. Når en pro-sionistisk vending etter hvert inntraff, mener Waage dette skjedde fordi de to tidligere foretrukne løsningene ikke lenger syntes realistiske. Nærlesninger av de relevante kildene tyder imidlertid ikke på at endringen skyldtes betraktninger om hva som var praktisk gjennomførbart. Snarere skyldtes den en revurdering av europeeres etiske forpliktelse overfor jødene.

Denne revurderingen ble utløst av den innsikt at antisemittismen ikke hadde dødd ut med nazismen, men levde videre både i det frigjorte Europa og i Midtøsten. Dermed ble antisemittismen ikke lenger et spesifikt tysk fenomen, som hadde truet europeisk sivilisasjon nær sagt utenfra, og som nå var beseiret. I stedet ble den til en giftplante som fortsatt hadde grobunn i europeiske sinn, som truet sivilisasjonen innenfra, og som ga europeere en etisk forpliktelse til å hjelpe det europeiske sivilisasjonssammenbruddets ofre til å få en fremtid.

Denne forklaringen på pro-sionismens fremvekst styrkes av at den også kan bidra til å forklare hvorfor støtte til Israel etter hvert skulle bli så viktig for mange i den norske arbeiderbevegelsen. I Waages versjon har ikke dette noen logisk forklaring, men fremstår i stedet som et semi-religiøst fenomen. («De nyfrelste» er Waages overskrift på et underkapittel om lidenskapelig pro-israelske holdninger i tiden rett etter statens opprettelse.⁷⁰) Det å knytte den pro-sionistiske vendingen til ideer om sivilisasjonens overlevelse og forpliktelser antyder derimot også en forklaring på den lidenskapen Israel etter hvert skulle komme til å vekke:

Arbeiderpartiet hadde i mellomkrigstiden erstattet sine revolusjonære overbevisninger med en tro på at siviliseringsprosessen på sikt skulle kulminere i et sosialistisk samfunn. Sivilisasjonsideer var dermed en essensiell del av mange norske sosialdemokraters verdensbilde.⁷¹ Hvis sivilisasjonens fremtid hang tett sammen med jødene fremtid, kunne det dermed bli naturlig å utvikle et lidenskapelig forhold til den jødiske staten. Hvordan den pro-sionistiske vendingen siden utviklet seg videre til nettopp et slikt mer lidenskapelig forhold, er imidlertid en annen historie.

Litteratur

- Arbeidernes faglige landsorganisasjon (AFL). (1936). *Den Internasjonale Arbeidsorganisasjon (Arbeidsbyrået i Geneve). Hvordan den er oppbygget og hvad den har utrettet*. Oslo: Arbeidernes faglige landsorganisasjon.
- Banik, V.K. (2009). *Solidaritet og tilhørighet. Norske jøders forhold til Israel, 1945–1975* (ph.d.-avhandling). University of Oslo.
- Bowden, B. (2004). In the Name of Progress and Peace: The «Standard of Civilization» and the Universalizing Project. *Alternatives*, 29(1), 43–68. <https://doi.org/10.1177/030437540402900103>

70. Waage 1996: 35.

71. Gjerde 2018.

- Brakstad, I.V. (2006). *Jødeforfølgelsene i Norge. Omtale i årene 1942–1948. Framstilling og erindring av jødeforfølgelsene i Norge under andre verdenskrig, i et utvalg aviser og illegal presse*. (Masteroppgave) Universitetet i Oslo, Oslo.
- Brakstad, I.V. (2020). «(...) å utrydde nordmennene av jødisk opprinnelse». De illegale avisene og Holocaust. I Ø. Sørensen & K.B. Simonsen (red.), *Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten*. Oslo: Dreyers forlag.
- Bulliet, R.W. (2004). *The Case for Islamo-Christian Civilization*. New York: Columbia University Press.
- Børsum, L. (1946). *Fange i Ravensbrück*. Oslo: Gyldendal.
- Dahl, H.F. (1999). «Dette er London»: NRK i krig 1940–1945. Oslo: Cappelen.
- Eriksen, K.E., & Pharo, H.Ø. (1997). *Norsk utenrikspolitikkens historie*, bd. 5, *Kald krig og internasjonalisering 1949–1965*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Fischer, L. (2007). *The Socialist Response to Antisemitism in Imperial Germany*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511511783>
- Gjerde, Å.B. (2017). The Politics of Explanation. Histories of the European Left and Israel. *Rethinking History*, 21(3), 439–454. <https://doi.org/10.1080/13642529.2017.1342956>
- Gjerde, Å.B. (2018). «The Omnipotence of Spring»: Ideas of Progress in Norwegian Socialism before 1940. I S. Arvidsson, J. Benes & A. Kirsch (red.), *Socialist Imaginations. Utopias, Myths, and the Masses*. Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315083759-7>
- Hagelund, K.E. (1983). *Israel – elsket og hatet. Norske holdninger gjennom 35 år*. Oslo: Gyldendal.
- Haugen, V. (1983). *Det norske arbeiderparti 1940–1945. Planlegging og gjenreise*. Oslo: Tiden.
- Helland, S.R. (1978). *Kapitalismens høyborg – eller demokratiens garanti? En analyse av Det norske arbeiderparti og holdninger til USA, 1945–1949* (hovedoppgave). NTNU, Trondheim.
- Herf, J. (2016). *Undeclared Wars With Israel. East Germany and the West German Far Left 1967–1989*. New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9781316105900>
- Hobson, L.Z. (1947). *Mellom gentlemen*. Stavanger: Stabenfeldt.
- Hoffmann, B.R. (1985). *Jewish Terrorist Activities and the British Government in Palestine, 1939–1947* (ph.d.-avhandling). University of Oxford.
- Hovdenakk, S. (2011). *Torolf Elster. Balansekunstneren*. Oslo: Pax.
- Johansen, K.E. (2008). *Jødefolket inntar en særstilling. Norske holdninger til jødene og staten Israel*. Kristiansand: Portal.
- Kelemen, P. (2012). *The British Left and Zionism. History of a Divorce*. Manchester: Manchester University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt212161>
- Knudsen, T., & Sommerfelt, A. (1937a). *Norsk riksmålsordbok*, bd. 1, 2. halvbind. Oslo: Aschehoug.
- Knudsen, T., & Sommerfelt, A. (1937b). *Norsk riksmålsordbok*, bd. 1, første halvbind. Oslo: Aschehoug.
- Kopperud, Ø., & Levin, I. (2010). Da norske jøder ikke fantes. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 27(3), 292–302.
- Lahlum, H.O. (2009). *Haakon Lie. Historien, mytene og mennesket*. Oslo: Cappelen Damm.
- Lewinska, P. (1945). *Tyve måneder i Auschwitz* (C. Huitfeldt, overs.). Oslo: Bladkompaniet.
- Ljunggren, J. (2009). *Inget land för intellektuella. 68-rörelsen och svenska vänsterintellektuella*. Lund: Nordic Academic Press.
- Luihn, H. (1999). *Den frie hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen 1940–45. En fortellende bibliografi*. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Marty, A. (1937). *Spania – Europas skjebne*. Oslo: Internasjonalt arbeiderforlag.
- Njølstad, O. (2008). *Jens Chr. Hauge. Fullt og helt*. Oslo: Aschehoug.
- Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. New York: Houghton Mifflin.
- Rovde, Ø.J. (2004). *I solidaritetens navn. LOs forhold til Midt-Østenkonflikten 1947–2002* (hovedoppgave). Universitetet i Oslo.

- Shindler, C. (2011). *Israel and the European Left. Between Solidarity and Delegitimization*. New York: Continuum. <https://doi.org/10.5040/9781501301032>
- Silk, M. (1984). Notes on the Judeo-Christian Tradition in America. *American Quarterly*, 36(1), 65–85. <https://doi.org/10.2307/2712839>
- Simonsen, K.B. (2020). «(...) det krasseste utslaget av de samfunnsmessige understrømmingene som truer sivilisasjonen». Diskursen om jødene og antisemittismen etter 1945. I Ø. Sørensen & K.B. Simonsen (red.), *Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten* (s. 229–265). Oslo: Dreyers forlag.
- Strandå, T.R. (2010). *Arbeidernes Ungdomsfylking og Midtøsten-konflikten, 1948–1996* (masteroppgave). Universitetet i Oslo.
- Tveit, O.K. (1996). *Alt for Israel. Oslo–Jerusalem 1948–78*. Oslo: Cappelen.
- Tveit, O.K. (2005). *Krig og diplomati. Oslo–Jerusalem 1978–96*. Oslo: Aschehoug.
- Wendelbo, H.S.U. (1980). *DNA og Midt-Austen. Det Norske Arbeiderparti og Midt-Austenkonflikta* (hovedoppgave). NTNU, Trondheim.
- Wistrich, R.S. (2012). *From Ambivalence to Betrayal. The Left, The Jews, and Israel*. Lincoln: University of Nebraska Press. <https://doi.org/10.2307>
- Waage, H.H. (1989). *Da staten Israel ble til. Et stridsspørsmål i norsk politikk, 1945–49*. Oslo: Gyldendal.
- Waage, H.H. (1996). *Norge – Israels beste venn. Norsk Midtøsten-politikk 1949–1956*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Aabrek, K. (1935). *Proletarbarnet*. Oslo: Det norske arbeiderpartis forlag.